

Н. Ш. Граматичну категорію роду як об'єкт рефлексій митців художнього слова досліджувала *Лариса Анатоліївна Семененко*.

Лариса Анатоліївна Семененко. ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ РОДУ ЯК ОБ'ЄКТ РЕФЛЕКСІЙ МИТЦІВ ХУДОЖНЬОГО СЛОВА. При дослідженні сучасної художньо-словесної практики, її креативного потенціалу не можна оминати увагою функціонування потенційних/оказіональних інноваційних дериватів-експонентів семантично співвіднесених корелятивних за граматичним значенням роду пар, де маркованим компонентом може виступати носій

грамемаи чол. або жін. роду. Їх наявність у тексті певним чином спрямовує й унаочнює подальші декодувальні перспективи й бере на себе роль стимульного індикатора, визначеного потребами когнітивної та комунікативної діяльності митців художнього слова. Ці вербальні експлікації є потужним засобом реалізації прагматичних інтенцій адресантів у сукупності їхніх кодових репертуарів.

Проблемними питаннями, пов'язаними з функціонуванням маркованих дериватів-морфостилем із актуалізованою графемою роду у структурі художнього дискурсу, із креативними аспектами граматичної категорії роду (ГКР), її потужним експресивно-аксіологічним потенціалом, займаються такі україністи та русисти, як А. А. Брагіна, Я. І. Гін, Л. В. Зубова, І. О. Іонова, В. П. Ковальов, Ж. В. Колоїз, В. П. Олексенко, О. В. Халіман та ін. Динаміку творення іменників-новотворів на позначення осіб жіночої статі на сучасному етапі розвитку мови досліджують А. А. Архангельська, З. О. Валюх, О. І. Главацька, К. Г. Городенська, О. А. Земська, Л. Кожуховська, І. А. Морозова, Н. Г. Озерова, Н. В. Стратулат, І. І. Фекета та ін.

Метою даної розвідки є аналіз деяких репрезентативних для сучасного художнього дискурсу шляхів актуалізації граматичної категорії роду (ГКР), інноваційних дериватів із маркованими графемами чол. та жін. роду.

Як зауважує З. О. Валюх, «модифікаційне словотвірне значення особи жіночої статі у субстантивній зоні дериваційної парадигми іменників із семантикою суб'єкта дії зумовлене власне-граматичною особливістю твірної бази: належністю базового (вихідного) слова до чоловічого роду. Саме родова віднесеність відкриває можливості для творення в українській мові похідних із модифікаційним значенням «особа протилежної статі» практично від кожного іменника — найменування особи-діяча» [1, с. 246]. Загальна кількість жіночих відповідників, наприклад, у російській мові становить не менше 1600 слів [4, с. 12]. Аналогічна тенденція наявна й серед іменників на позначення істот не-осіб і неістот у художньому структурно-функційному стилі.

За моделями творення гендерно маркованої лексики, що використовується для денотації осіб жіночої статі, у художньому мовленні інтенсивно творяться співвідносні найменування жін. роду (за умов персоніфікації «жіночої статі») до іменників

фауноменів, фітономенів, артефактономенів і натурфактономенів. Такі морфостилеми в умовах додаткової мовленнєвої детермінації є умотивованими, доцільними, функційно й естетично значущими вербальними засобами відбиття прагма-комунікативних інтенцій номінатора.

У сучасному художньому мовленні активно утворюються родостатеві кореляти-фемінітиви з актуалізованою графемою жін. роду та семою жіночої статі від мотиваторів на позначення фауноменів із графемою чол. роду та неактуалізованою семою статі [див. 6, с. 28—32]. Найчисленнішою є група із фемінізувальним словотворчим формантом *-их-/-їх-*: *китиха* (С. Бондаренко), *їжачиха*, *чорногузиха*, *щуриха* (М. Стрельбицький), *сомиха* (В. Підпалій; Б. Нечерда), *Зміїха* (Б. Нечерда), *вужиха*, *сироманчиха* (М. Вінграновський), *верблюдиha* (О. Різниченко), *віслючиха* (Л. Денисенко), *кенгуриha* (Д. Білоус), *лосиха* (В. Півень), *дроздиha* (П. Бондаренко), *зозулиha* (Т. Коломієць), *бакланиha* (О. Кочевих), *жучиха-гноячиха* (А. Морговський) тощо. Крім значення «істота жіночої статі щодо істоти чоловічої статі», марковані деривати-морфостилеми можуть містити значення «дружина істоти, названої мотивуючим словом».

Трапляються випадки одночасного функціонування потенційних фемінітивів і лексем середнього роду на позначення малят поіменованих «батьків»: *...завалився віл за стіл, / волиха — за лихо, / а мале воленя / хлипає потихо* (І. Калинець); *Занедужав, зажурився кенгуру. / <...> Наполохав кенгуриху з кенгурял...* (Д. Білоус).

Спостерігаємо дещо дивні «родинні» стосунки: *віл* — кастрований бик, якого використовують як тяглову силу [2, с. 187]. Інноваційні утворення *волиха*, *воленя* відсутні в сучасних словниках. Невідмінюваний іменник *кенгуру* подається у словниках як лексема спільного роду (ч. і ж.), тобто семантико-граматичне значення роду має реалізуватися морфолого-синтаксичними засобами.

Представлені також морфостилеми із формантом *-івн-*: *лебедівна* (С. Тельнюк; Г. Турелик), *сомівна* (Т. Федюк), *джмелівна* (В. Сагайдак), *комарівна* (Л. Костенко) тощо; із формантом *-иц'-*: *вужиця* (В. Затуливітер), *котиця* (О. Степаненко), *кониця* (А. Глушак), *снігуриця* (Д. Штофель) тощо; периферію становлять поодинокі утворення з формантом *-к-, -ш-, -ин'-*: *кітка* (В. Прилипко; Т. Прохасько), *скорпіонша* (Л. Денисенко), *левійня* (В. Неборак), *лебедина* (О. Довгий) та ін.

Зазвичай корелят жін. роду виникає при потребі зазначити належність істоти не-особи саме до жіночої статі: *Ридає лось у синім голім лісі, / Капитанову лосиху до кохання зве...* (В. Півень); *...У нас баклан бакланісі дарує / Сімейний символ — водорості жмут* (О. Кочевих); *Там примостилась зозулиха / Нестися на гніздо чуже* (Т. Коломієць). Стосовно морфостилеми зозулиха слід зазначити, що кодифікованими лексемами є зозуля, зозулиця. Можливо, маркований дериват є потенційним новотвором від мотиватора зозуль — Самець зозулі [2, с. 475].

Серед фітономенів також натрапляємо на кореляти-фемінитиви: *Соняшниці й соняхи кохалися. / Лиця їх великі і довірливі / Над картоплями-пліткарками зеленими / Просто неба довго цілувалися* (С. Короненко).

Елементами мовної гри у межах ГКР за умови персоніфікації можуть ставати кодифіковані дублети, наприклад: *абрикос* (ч. р.) — *абрикоса* (ж. р.): *Абрикосі абрикос / великодньо говорив: / «Ти — знавець цілющих рос. / Я ще й ока не відкрив, / ти ж завбачлива, / хоробра, / вже вдивляється за обрій / <...> Великодньо абрикоса нахваляла абрикоса: «Ти у нас снага і сила...»* (М. Стрельбицький).

Корелятивні за родостатевими ознаками пари творяться також від артефактономенів. За умов метафоризації та персоніфікації назви неістот із немотивованою категорійною семантикою чол. роду стають твірними для похідних фемінитивів: *Ліхтар закохався в струнку ліхтарівну* (І. Жиленко); *Згори гора дивилась у черлінь, / І хилитався човен до човниці* (М. Вінграновський).

Родостатеві кореляти-фемінитиви зрідка виникають і серед натурфактономенів: *Місячної ночі / пішов юнак у світ за очі / шукати сукню місяцівну. / <...> Жураються батько-мати: / — Покинь місяцівну шукати, / де ж таке видано? / вибери собі людську дівчину — / та й звінчимо!* (І. Калинець); *Місяць напився вина зеленого / і місяцівен накликав — ще й много!* (В. Кордун).

І. С. Улуханов звертає нашу увагу на те, що іменники, у яких у ролі словотворчого форманта виступають суфікси зі значенням жіночності, мотивуються тільки іменниками чол. роду: *рос. чемпион — чемпионка, плут — плутовка, супруг — супруга*. Обмеження родом у цьому випадку супроводжується лексичним

обмеженням: мотивуючими є іменники на позначення істот. Зворотні відношення типу *коза — козел* (а також *відьма — відьмак, удова — удивець, доярка — дояр, швея — швейник, свинарка — свинар. — Л. С.*) поодинокі [7, с. 110]. Але у художньому мовленні натрапляємо на численні випадки творення інноваційних корелятивів на позначення істот (осіб і не-осіб) або недорослих істот чоловічої статі від фауноменів жін. роду, що в узусі номінують представників обох статей, пор.: *По-хлопськи (підстерігати невірну в кукурудзі) вже не вдасться. Науковий підхід, моніторинг, чітко окреслена і комп'ютерно прорахована система пасток і ям, замаскованих фіг'ювим (найспокусливішим) листям, пейджер-капкани, досконала аудіо- і відеоапаратура et cetera! З пантерою жити — пантером бити* (А. Морговський); *...цей пихатий жаб* (Солженіцин. — Л. С.), */ ропух, / розпух, / надувся, як віл, / ось-ось лусне, / викумкує Україні / зловісе майбутнє / зі свого вермонтського болота...* (Ю. Тарнавський); *Неначе князь, сидів набряклий жабич / (Мабуть суддя) ...* (С. Пантелюк); *Крізь місяць смутку й елегійний дощ, / мов сович із дупла, за нами совить совість* (І. Калинець); *...з рук пупорізки випурхне чайчук / птахоподібний спадкоємець права / на розпад...* (В. Цибулько); *...«Святий нашу Мишку / Доньку дорогу». / А Батіг бурмоче: «Оженись / Я на вашій доньці, / Мабуть, ожениюсь. / Тільки... що я за жених? / Не сильніший я за всіх! / Мишачок маленький / Є в хліві у нас, / Він об мене зуби / Точить повсякчас. / Мишачка того я / Ох, боюсь!» / Батько й мати Мишки / йдуть до Мишачка. / Ну, а він давно вже / Сам на них чека...* (Є. Бандуренко); *несе мурашка / мурав'я / чи мурашок несе мурашку / із поля бою...* (Т. Мельничук); *Я на роботу спізнююсі, хтілам булок свіжих купити, а тут ти, мов черепах, вкляк* (Д. Корній). У Дмитра Чередниченка вийшла книжка з назвою «Білий Чайч».

Творення інноваційних корелятивів може супроводжуватися одночасною ономатизацією морфостилеми, до потенційних/оказіональних дериватів можуть додаватися демінутивні суфікси (наприклад, *миша/миш* (ж. р.) → *Мишак* → *Мишачок*), натрапляємо на них й у складі фразеологізмів з частковою субституцією, вони можуть вступати в омонімічні відношення з кодифікованими лексемами (наприклад, *мишак*¹ — *бот., діал. Тимофіївка*; *мишак*² — *хім., діал. Арсен* (хімічний елемент

і його прості речовини) [2, с. 669] тощо. Між твірним і похідним можуть виникати як модифікаційні «особа протилежної статі», так і мутаційні словотвірні значення (*Чайч* — «син чайки»).

В ідіолекті Ю. Андруховича, сповненому блискучої, талановитої «еквілібристики» словами, примарними/секундарними значеннями, експліцитними/імпліцитними смислами, натрапляємо на корелят до лексеми *риба* — *Риб* (у першому прикладі це корелят до першого ЛСВ полісеманта, а другому — до другого ЛСВ: 2. *перен.* В'яла, млява людина, яка зовні не виявляє своїх емоцій [2, с. 1219], пор.: ... величезний акваріум з водою наповнювався безліччю **рибок** найцінніших різновидів, а тоді закидалося в нього кількох більших **риб-хижаків** і, коли ті знищували всю акваріумну малечу, з'являлося кілька ще більших **хижаків**, які ковтали **хижаків** попередніх, і так тривало, аж поки не виносився з ванни **цар** над **хижаками**, **один-єдиний могутній Риб**, що поїдав останню пару великих **хижаків**. *Негайно після цього Риб* виловлювався і на кухні *вбивався*; *Семинар* *вів один з китів* тодішньої російської поезії, *Юрій Полікарпович Кузнецов. Полі-Карпович!* *Тобто швидше все-таки не один з китів* російської поезії, *а один з її королів*. <...> *А для росіян, кожен з яких воював з іншим за право бути улюбленим учнем Полі-Карповича, дискусії швидше не існувало.* <...> *Він був щодо них нещадний.* <...> *Йому це пасувало — бути катом слів. Здається, він ніколи не посміхався, такий собі ідол печалей, замкнута на всі замки трагічна маска, вельмишановний Риб.*

Рефлексія митців художнього слова щодо грамеми роду/семи статі субстантива не завжди призводить до створення корелятивної пари. Бажання наділити денотат «сильною» грамемою чол. роду може реалізуватися так, як це зробив В. Стус при перекладі вірша Рільке, в якому він певним чином ідентифікував себе з номінованою істотою. У листі до дружини він пише: «Допіру переклав вірш Рільке «Пантера». Але мені, як і в Рільке, хочеться зробити її чоловічої статі. Отже, вірш я назвав «**Баре**»: *Йому несила втоми подолати / од миготіння нескінченних срат. / Неначе світ — це срати, срати, срати, / помножені в очах увостократ...* (згадаймо відомі зразки аналізу рефлексії щодо ГКР при перекладі В. В. Виноградова, Л. В. Щерби, Р. О. Якобсона).

З віддаленням від центру семантико-граматичних родових розрізень за статтю, тобто від назв осіб у напрямку до назв інших істот, додає І. Р. Вихованець, спостерігається непослідовність у виявах ГКР. Наприклад, диференціації за статтю немає в багатьох назвах фауни: *білка, карась, короп, кріт, крокодил, ластівка, лін, ляц, миша, муха, окунь, оса, пантера, рись, суслик, щука* і под. Факти сучасної української мови засвідчують нерозрізнення таких істот за статтю морфологічно і синтаксично. Морфологічне нерозрізнення виявляється тут у зарахуванні обох статей до одного граматичного роду (чоловічого або жіночого), а синтаксична «байдужість» до диференціації за статтю — в синтаксичному нерозщепленні морфологічного роду за допомогою узгоджених або координованих слів. Таке явище виокремлює суміжність або й повне входження деяких назв істот до підкласу іменників із формально-граматичним змістом [3, с. 88].

Менш численними є випадки творення маркованих родових корелятивів від іменників жін. роду на позначення осіб (реальних чи уявних). Пор.: *Враз в пам'яті сплив вчорашній вечір, страшна потвора, якій мольфар задавав питання про нашу долю, і її то пак його, я згадав його чоловічі принади.* <...> *Я розбудив Василька.* <...> *Врешту до нього дійшло.* — *Слухай, цей потвор справді був з нами, чи нам наснилося* (Ю. Покальчук); *Натомість бути справжнім письменником, як і справжнім філософом, — це кара Божа. Думаєш, мучишся, переживаєш.* <...> *Натомість графоману всі ці муки (прийде муза — не прийде; прийде муз — не прийде; а якщо й прийде, то чи дасть?) непотрібні* (М. Бриних); *І якби того дня в кондитерській якийсь добрий фей не вирішив спекти цілих п'ять шоколадних тортів...* (Н. Гербіш).

Спостерігаються й випадки зворотного словотвору інноваційних корелятивів серед назв неістот (фітономенів, артефактономенів), хоча зазвичай у межах іменників-назв неістот розподіл слів за родами семантично не мотивований, і лише у випадках персоналізації з'являються «окремі прояви мотивації» [3, с. 88]: *Там білолист / (не кажи білолистка) / листя роздав траві / срібні копитця / поклав на зеленому тілі* (Д. Чередниченко); *Панове закохані, ось вам притча. / Любові до крові яскравий вірець. / Одну сигару — дорогу, заграничну / вподобав дешевий якийсь цигарець* (Є. Бардієр). Мотиваторами є

білолістка — Срібляста тополя [2, с. 81], цигара — заст. Сигара [2, с. 1583].

За умови актуалізації внутрішньої форми антропоніма та його апелятивізації виникає відфемінітивний корелят чоловічого роду зі значенням «син поіменованої субстанції»: ...*що воно таке є / а воно калина / моя батьківщина / а я її калинець* (І. Калинець). Можливо, це алузія на словотвірну пару *Україна — українець*.

Творення віртуальних родостатевих «корелятів» серед найменувань істот (осіб) може у художньому мовленні виступати елементом потужної мовної гри.

У листі І. Жиленко до чоловіка у військо натрапляємо на складну лексему *бойщиця* з доволі прозорою семантикою, яка нібито є «звичайним» фемінітивом до корелятивної за родостатевими ознаками твірної бази *боєць*: *На добраніч, чоловіче мій. Живи плідно і гарно, люби свою дурненьку жіночку і не дивляйся на бойщиць. Гаразд?*; пор. також творення від кодифікованої лексеми *хіпі* нових корелятивних за родом пар в ідіолекті Л. Дереша: *хіпан — хіпніска, хіпун — хіпка*. У даному випадку увагу зосередимо само на дериваті *хіпніска*: *Вуйко Юлік, завгоп і хіпан, товстунець і веселун-ексцентрик...*; — *Я себе зараз таккою хіпніскою почувало, що капець...*; *І ми, старі хіпуні, знаходимо в затінку сосен і поростях моху шматок справжньої залізниці; Укинсья в саму атмосферу відкриття: от ти, така крута хіпка*.

Замість кодифікованої корелятивної за родом пари жіночого роду трапляються у художньому мовленні «несподівані» новотвори, наприклад: *Від тих похвал Стрельбицький має стреса. / Бо критикеса — ох, професореса! — / цитуючи, віншуючи — пущю / неждано ложку дьогтю у кутю / таки додасть — не треба вам Дантеса...* (М. Стрельбицький); ... *(поки біси з бісихами в «стоільнім Києві сплять») ...* (М. Стрельбицький). Узуальними є лексеми *професорка, бісиця*.

Актуалізація семи статі може реалізуватися синтагматично або завдяки вживанню гоноративів-прикладок, пор.: *День почав, продовжив вечір / плетиво земних містерій; / пану сонцю чи звикати / до марнотних цих земних? / Сонце-пані більш ніж звергньо / повз містерій нудьгує...* (М. Стрельбицький), або шляхом прямої вказівки на те, що у даному випадку лексему з грамемою чол. роду використано для позначення денотата жіночої

статі, пор.: *Сніговик сніговикові жіночого роду: / «Ой коли ж Ви відповісте мені про погоду?»* (М. Стрельбицький). Разом з тим слід зауважити, що в ідіомовленні цього поета натрапляємо й на потенційний корелят-фемінітив: *Знову сніжить, знову сніжить, а коли ж розсніжить? / Сніговик у надвечір'ї сніговичку ніжить* (М. Стрельбицький).

В експресивно забарвленому художньому мовленні ГКР і номінативна категорія біологічної статі можуть набувати аксіологічності завдяки утворенню родостатевих потенційних/оказіональних корелятів як до вихідних іменників чол., так і жін. роду. Конституенти формально-граматичних класів ГКР набувають ознак конституентів семантико-граматичної КР. Накопичення матеріалу для виявлення тенденцій у динаміці творення фемінітивів/маскулінативів від номінацій істот/неістот і для розуміння як складного механізму функціонування ГКР, так і креативного потенціалу сучасного художнього дискурсу, багатоаспектний аналіз зібраного ілюстративного матеріалу надалі залишаються актуальними і потребують скрупульозного опрацювання, оскільки саме «у напрузі між мовною формою та смисловим контекстом міститься творче начало — народження нових смислів [5, с. 173].

1. Валюх З. О. Словотвірне модифікаційне значення особи жіночої статі як семантична позиція дериваційної парадигми іменника / З. О. Валюх // Записки з українського мовознавства : зб. наук. пр. — Одеса : Астропринт, 2003. — Вип. 12. — С. 246—251.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та СД) : 250 000 слів / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — Київ ; Ірпінь : ВТФ Перун, 2009. — 1736 с.

3. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови : Академічна граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська ; за ред. І. Вихованця. — К. : УВ Пульсари, 2004. — 400 с.

4. Граудина Л. К. Беседы о русской грамматике / Л. К. Граудина. — М. : Знание, 1983. — 128 с.

5. Ковтунова И. И. Поэтический синтаксис / И. И. Ковтунова. — М. : Наука, 1986. — 207 с.

6. Семененко Л. А. Потенційні відфауноменні фемінітиви у структурі художнього дискурсу / Л. А. Семененко // Українське мовознавство : міжвідом. наук. зб. — К. : КНУ імені Тараса Шевченка, 2010. — № 40 (I). — С. 28—32.

7. Улуханов И. С. Грамматический род и словообразование / И. С. Улуханов // Вопросы языкознания. — 1988. — № 5. — С. 107—122.